

Bogo Grafenauer

SLOVENSKO-ROMANSKA MEJA — LOČNICA
IN POVEZAVAUvodni referat na 23. zborovanju slovenskih
zgodovinarjev v Tolminu 1.—3. oktobra 1986.

Vprašanje ločilne in povezovalne vloge slovensko-romanske meje — se pravi jezikovne oziroma etnične meje na različnih stopnjah dozorelosti narodnostnih skupnosti od naselitve naših prednikov pred štirinajstimi stoletji do izoblikovanja slovenskega naroda in njegove narodnostne zavesti pred dvanajstimi desetletji — je vprašanje, ki ga ni mogoče obravnavati v obliki enotnega »progresivnega« zgodovinskega prikaza, kot se imenuje ta metoda v šolski metodiki. Vprašanje moramo razdeliti v problemske kroge; v katerih se kaže bodisi urésničevanje meje, bodisi pove-zovanje preko nje. Poglavitnih takšnih problemskih krogov notranje povezanih pötez zgodovinskega razvoja, ki so tako ali drugače vplivale na etnično mejo in njen zna-čaj, pa tudi na njen večji ali manjši pomen. Najprej gre za postanek etnične meje po naselitvi Slovencev in za spreminjanje etničnih struktur, ki določajo njen značaj; drugi problemski krog je zvezan z organizacijo politične oblasti in z njo zvezanimi družbenimi in pravnimi interferencami med področjema italške in srednjeevropske fevdalne družbe, kar ni bilo brez pomena tudi za oblikovanje narodne zavesti v ob-mejnih področjih; tretji krog zajema pokristjanjevanje in cerkveno organizacijo z izhodiščem v oglejskem patriarhatu in z vprašanjem o razmerju njenih meja do izoblikovanja narodnostnih meja; četrti krog zajema pomembno gospodarsko pre-seganje meje že od srednjega veka naprej (trgovina) in od 18. stoletja naprej rast velikega gospodarskega središča ob meji v Trstu, pri čemer pa sta oba procesa imela tudi pomen za dozorevanje povezanosti slovenskega naroda (preko gospodarskega središča v Trstu) in spoznanja njegove jezikovne meje (kmečka trgovina na dolge razdalje); tudi zadnji, peti problemski krog sestavin in zvez v kulturnem razvoju ima dva obraza Janove glave: kultura z ene strani povezuje vse Slovence in s tem krepi njihovo skupnost, z druge strani pa tečejo intenzivne zveze že zgodaj preko jezikovnih meja, saj je že v zadnjih stoletjih srednjega veka slovenska kultura le del evropske in vsaj do 15. stoletja v marsičem doseže tudi njeno raven.¹ Posamezne poteze iz teh problemskih krogov in vloga slovensko-romanske meje v različnih obdobjih bodo seveda tudi predmet posebnih referatov.

Oblikovanje in značaj slovensko-romanske etnične meje

Slovenski prihod v prostor zahodno od alpsko-kraškega gorskega in hribovskega praga med zgornjim Posavjem in Posočjem pa do morja in Furlanske ravnine se je dogajal med koncem 6. in začetkom 8. stoletja, ko so Slovani postopno zasedali po-samezne dele tega prostora, v samo ravnino pa so se — le začasno — razširile nji-hove naselbine v spremenjenih razmerah šele v 10. in 11. stoletju.² Med 6. in 8. stoletjem se je torej v tem prostoru zgodila temeljna etnična sprememba, ki je določila oblikovanje narodov, narodnostnih meja in prostorskih etničnih razmerij vse do našega časa.

¹ Težišče prikaza prvih treh problemskih krogov je bilo v Tolminu v tem uvodnem referatu, zato dajem zanje v opombah najvažnejšo dokumentacijo svojih misli. Za četrti in peti krog dajem samo zelo kratke teze kot okvir večjemu številu podrobnejših referatov, zato ju puščam brez opomb (sicer bi moralo biti opomb po obsegu dvakrat toliko kot je teh kratkih tez).

² M. Kos, K postanku slovenske zapadne meje, Razprave društva v Ljubljani 5/6, 1930, 336—375; B. Grafenauer, Kolonizacijska in teritorialna zgodovina Slovenskega primorja, VIII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1972, 255—271.

Po antičnih pregledih plemen, ki so živel v Posočju, Posavju in Vzhodnih Alpah, ni nobenega imena, ki bi ga mogli povezati s katerokoli obliko imena Slovanov (ali Venetov): Za prvi čas rimske okupacije v Avgustovi dobi kažejo podpisi osmih noriških plemen na treh posvetilnih napisih 'iz mesta na Štalenski gori ter seznama Plinija in Ptolemeja kot prebivalce današnjega Salzburškega in vzhodnega Tirolskega Alaune, Ambisonte (Šasel jih postavlja k Soči, a ta ni v Noriku!) in Saevate, na Koroškem Ambiline ob Zilji, Laianke in Ambidrave ob Dravi do Roža, Norike v središču dežele nad Virunumom in Uperake morda v smeri proti vzhodu do Pohorja; Gorenjsko pokrivajo Tauriski, kot njihovi zahodni sosedi (pač z mejo na Julijskih Alpah) se navajajo Karni, ki segajo do Livence, Dolenjsko so v zadnjem keltskem naselitvenem valu prekrili Latobiki, na južno Notranjsko so segali do »Okre« pri Postojnskih vratih. Japodi in iz Istre poročajo na sever do vključno Tržaške regije o Fekussih, Rundiktih, Katalih in Subokrinih.³ Podoba iz začetka 6. stoletja, pred začetkom Justinijanove vojne zoper Ostrogote je poenostavljena, a vendar ista: nad pokrajinami, ki leže ob morju (Dalmacija, Liburnija, Istra in »dežela Benečanov« (Venetiön he hóra), »ki se razteza do Ravene«, našteva v parih plemen v smeri proti notranjosti »Siscijce in Suave«, zahodno od njih »Karne in Noričane«, vzhodno pa »Dačane in Panonce« (te do Singidunuma in Sirmija).⁴ Do neke mere se da spraviti ta opis v sklad z opisom anonimnega geografa iz Ravenne, ki v glavnini podatkov sloni približno na istem času, čeprav izvirajo posamezni podatki (npr. o Bavarcih in Karantancih) šele iz srede 7. stoletja, nekatere oblike imen so nastale celo v še poznejšem prepisovanju ohranjenega besedila (npr. Carnich — Carnech, gl. AV 26, 1975, 255—258); žal so podatki delno nejasni in interpretacija sporna.

Povsem v skladu s tem stanjem sporočajo okrog l. 600 viri o Slovanih kot o novem ljudstvu, ki šele tedaj vdira proti zahodu v Italijo, Istro in ki se bojuje v zgornjem Podravju z Bavarci. Tako je zapisal papež Gregor Veliki julija l. 600 v pismu, ki ga je poslal salonskemu škofu Maksimu, in vzporedno z omembo tožbe tega škofa o Slovanih, ki prete zaledju Salone, tudi tole: »vznemirjen sem, ker so začeli siliti skozi istrski vhod že v Italijo«.⁵ Leto prej je pohvalil bizantinskega eksarha Kalinika, ko je odbil tak slovanski vpad v Istro. Tudi sporočila Pavla Diakona v Historia Langobardorum, najstarejšem viru, ki poroča o slovanskih vpadih od Istre do zgornjega Podravja, očitno poročajo o slovanskih napadih na področja, ki so pozneje postala slovenska, o osvojitvah, o predelih, ki so že postali slovanski (Zellia, Carniola), in o meji, ki se je izoblikovala v zvezi z boji z Bavarci ob Dravi zahodno od Agunta.⁶ Povsem opravičena je trditev Milka Kosa, da so ta poročila o slovanskih vpadih in bojih prav tako zvezana s slovanskimi selitvami in osvajanjem novega ozemlja, kot po vsebini enaka poročila bizantinskih avtorjev o vpadih Slovanov na Balkanski polotok. Te stvari so očitne vsakemu bralcu celotnega besedila Langobardske zgodovine Pavla Diakona in bodo kmalu znane tudi vsakemu bralcu slovenskega prevoda tega dela, ki bo dostopen prihodnje leto. Seveda tega ne bi posebej poudarčeval, saj so v izvlečkih stvari že 84 let dostopne v prvi knjigi Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku Franca Kosa in obravnavane v celi vrsti razprav, če se ne bi v zadnjih letih pojavile z znanstveno metodo skregane oživiljene Trstenjakove teorije, ki se jim je Davorin Trstenjak sam odrekel pred smrtjo, ko se je seznanil z Miklošičevimi deli iz primerjalnega slovanskega jezikoslovja.⁷

³ P. Petru, Die ostalpinen Tauriskier und Latobiker, v Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, Principat, 6. Bd., 1977, 473—499; o Ambisontih Geschichte Salzburgs I/1, 1981 (red. H. Dopsch in H. Spatezenegger), 75—78.

⁴ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, št. 182, s. 224—225; Prokopij, De bello goth. I, 15 (prev. Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, 1955, 34), B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod, 1952, 406 sl.

⁵ Fr. Kos, Gradivo I, št. 131 (s. 171), 126 (167).

⁶ Paulus Diac., Historia Langobardorum (HL) IV 7, 10, 38, 39; o datiranju M. Kos, K poročilom Pavla Diakona o Slovcnih, Srednjeveška kulturna, družbena in gospodarska zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, 157—169.

⁷ Sporočilo M. Murka, Veda I, 1911, 269; današnje teorije o avtoktonizmu (Bor in Savli) v resnem tisku ne zaslužijo navajanja niti v opombah.

V tem okviru naj spomnim le na najkrajši način na poglavitne etape naseljevanja Slovanov, iz katerih se je pozneje izoblikoval poseben slovenski narod. Slovenci se namreč niso naselili v novi domovini kot že izoblikovano posebno slovansko ljudstvo, marveč so se izoblikovali v novi domovini ob spajanju različnih slovanskih kolonizacijskih tokov, ostankov staroselcev, na katere so naleteli, in seveda ob sprejemanju in pretapljanju poznejših (zlasti nemških, pa po 15. stoletju tudi južnoslovanskih) priseljencev na današnje slovensko narodnostno ozemlje. Slovani so se širili v Vzhodne Alpe, Panonijo in na današnje slovensko ozemlje iz dveh smeri in v različnem času: že sredi 6. stoletja se širijo s severa (s področja razvoja zahodnoslovanske skupine) preko poznejše Spodnje Avstrije ob Murici in zgornji Muri v notranost Koroške, po 568 po mnenju arheologov, (glede na značaj prvotne karantanske kulture) tudi v Panonijo severno od Drave. Potem, ko so se Obri, ki so po pričevanju Teofilakta Simokate prav v tem času povezali v celoto ves slovanski pritisk proti jugu od Jadranskega do Črnega morja, po temeljnih uspehih proti Bizancu v letih 584 in 586 (obleganje Soluna in prodor na Peloponez) začeli obračati proti zahodu, je pred 1400 leti — med 586 in 588 — prišlo do glavnega slovanskega vdora od vzhoda v zgornje Posavje in Podravje; Slovani so osvajali novo ozemlje delno sami, ker so se hoteli odmakniti od novega težišča obrske naselitve v stepski Panoniji, delno pa so jih pri tem po pričevanju virov podpirali tudi Obri bodisi pri iskanju plena, bodisi s pomočjo zoper sovražnike, ki jih Slovani niso zmogli sami.⁸

Postopnost slovanskega širjenja kaže z ene strani ugašanje antičnih institucij, z druge strani spopadi ob zahodni meji, ki se postopno pomika k Furlanski ravnini in morju. Zdi se, da sta že pred 579 ugasnili škofiji v Poetovionu in Vjrunumu, vsaj do 588 škofiji v Celeji in Emoni, okrog 590 v Teurniji in Aguntu; za langobardsko postojanko na hribu nad vasjo Meglarje je dokazljiv obstoj do 584/85. Langobardi so ob svojem umiku v Italijo (568) sprva gotovo obdržali poleg zgornjega Podravja, ki se ni moglo opirati drugam kot na Italijo, tudi zgornje Posavje. Obri, ki so prišli v Panonsko kotlino v sodelovanju z Langobardi in 568 po sporazumu z njimi, prevzeli tudi Panonijo; so ohranili z njimi dobre odnose, nekako do srede 80-ih let 6. stoletja. Odtlej dalje pa nam dokazuje trikratno zaporedno sklepanje miru med Obri in Langobardi (592, 596, 602 — vselej v času, ko se morajo Obri zaradi bizantinskega pritiska močneje angažirati na svoji in slovanski jugovzhodni meji),⁹ da je prihajalo v časih, ko bizantinski pritisk popušča, do slovansko-obrskega pritiska in osvajanj na ozemlju pod langobardsko oblastjo ali nadzorstvom. V l. 587/88 prekrije ta osvajalni val Celjsko in Ljubljansko kotlino, Rož in Ziljo, do 591 še zgornjo dolino Drave, pred koncem stoletja pa je po Kosovem mnenju dosegel Sočo in preplaval tržaški Kras do doline Reke in robov kotla tržaškega ozemlja; v območju Vipavske doline so se po mnenju arheologov sprva ustavili nekako v območju Ajdovščine.

Drugi dejavnik ob oblikovanju slovenske zahodne meje na črti od Karnskih Alp do tržaškega območja, ki je obenem z istrskim polotokom zahodno od Rače ostal v bizantinskih rokah, je bila langobardska organizacija obrambe vzhodne meje. Medtem ko so prostor zgornjega Posavja mogli ohraniti le okrog četrto stoletja, priča Pavel Diakon, da so sistematično obrambo severovzhodne Italije organizirali šele na robu Furlanije iz Čedadu. Očitno so po Bizantincih zapahnil z vrsto utrdb vzhodne vhode ob vseh pomembnejših vodah, ki so prihajale iz hribov v ravnino, na način, ki so ga v severni Italiji uveljavili najprej Ostrogoti, ko so tako zamenjala Claustra (soteske) stari in že neučinkoviti Tractus Italiae circa Alpes.¹⁰ Po opisu obrambe ob

⁸ B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis (ZC) IV, 1950, 23–126; Proces doseljevanja Slovana na zapadni Balkan i u istočne Alpe, Simpozij Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, ANU BiH, Posebna izdanja XII, 1969, 29–55; Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, Arheološki vestnik (AV) XXI–XXII, 1970–1971, 17–32.

⁹ B. Grafenauer, ZC IV, 1950, 86.

¹⁰ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 389–436; Claustra Alpium Iuliarum I, Fontes (red. J. Sašel — P. Petru), Katalogi in monografije 5, 1971.

obrsko-slovanskem vdoru v Furlanijo okrog l. 610 (HL IV, 37) in po poznejših sledovih arimanov v Furlaniji¹¹ je tekla ta utrjena črta od Invillina v Carniji (Iplis v ravnini je vsekakor nezdržljiv s Pavlovim opisom) mimo krajev Venzone—Pušja vas in Gemona—Humin ob Beli, Artegna—Rtin, Tarcento—Tarčet ob Taru, Nimis—Neme ob Karnahiti, Fraelacco, Tricesimo in Reanna že v ozadju Nem, Cividale—Čedad ob Nadiži, Solkan ob Soči, nato pa v črti do morja Premoriacco, Krmin, Fara pri Gradiški in Potium ob ustju Soče; nekoliko v globino proti vzhodu in severo-vzhodu je segla obramba do Meglarij ob prehodu »Kanala« v Ziljsko dolino in do Castra (Ajdovščine) v Vipavski dolini (prva utrdba je padla pred 590 in bila pozneje obnovljena od okrog 625 do okrog 730, druga pa je padla verjetno okrog 610; lokalizacija bitke pri Flovius ali Fluvius z Obri v HL V, 19 s sklicevanjem na Fluvius Frigidus ni dokazljiva, kajti specifični del imena v drugem primeru je Frigidus in ne fluvius kot pri različnih Belih, Črnih, Bisticah itd.).¹² Ta vrsta utrd (ob koncu sotesk, skozi katere se prebijajo vode v ravnino in po tem nosi sistem včasih, ime claustra Italiae, HL V, 2), ki jo smiselno njenemu položaju in zgodovinskemu pomenu imenujemo »langobardski limes«, pomeni hkrati mejo organiziranega področja furlanskega dukata in oblasti langobardske države. To kaže posebej osvojitve dolin Bele in Ziljice (tako omejuje regio Scavorum Zellia že Egger 1916)¹³ kot »slovanskega okraja« že okrog 625, medtem ko so hribe med limesom in Sočo uporabljali predvsem za pašo, kjer so se srečevali furlanski pastirji že s slovanskimi, čeprav je bil postavljen za nadzorstvo nad tem področjem poseben »skuldahis« (705 Argait) s sedežem ali v Briščah ali v Landarju. Šele iz spopadov med obojimi pastirji za pravico do paše okrog 705 se je — po večkratnih prejšnjih poskusih Slovanov, da si področje prisvoje — razvila vojna med sosedi, ki je na gori neznanega imena končala s popolnim langobardskim (furlanskim) porazom in prehodom hribov do »limesa« v slovenske roke. Tako je dobil »limes« trajen pomen za ustalitev slovansko-romanske etnične meje med Alpami in morjem, čeprav so segale slovanske vasi do konca srednjega veka ponekod bliže ravnini kakor danes.¹⁴

Le kratko naj orišem oblikovanje slovansko-romanske meje v območju zgodnje-srednjeveške Istre.¹⁵ Arheologi sicer večkrat trdijo, da je spadala pod Bizanc vsa poznejša srednjeveška Istra (do Vipavske doline, Postojne in Snežnika); v resnici se je bizantinska oblast širila le do Čičarije in preko Buzeta do tržaške kotline ob morju, kajti prejšnji obseg Istre se je obnovil šele pod frankovsko oblastjo po izročilu o obsegu tržaške škofije.¹⁶ Prvi slovanski val v Istro je že v 6. stoletju prekril vse njeno severno področje do vključno dolino Reke in robove, s katerih se Tržaški kras strmo spušča v neposredno okolico nekdanjega malega mesta pod hribom z baziliko sv. Justa in kastelom. Na zahodnem robu tega prostora so Slovani med Čičarijo in cesto iz Trsta proti Buzetu vpadali v Istro 598, ko jih je zavrnila bizantinska vojska, ki je prišla iz Ravenne skozi Koper, in prav tako 602 in okrog 610, ko so dvakrat oplenili »vso Istro«. Pravo napredovanje pa se je ustavilo severno od Buzeta, kjer so po pričevanju arheoloških najdb tudi Bizantinci zaprli pot z več postojankami, ki so se proti zahodu nadaljevale do Vižinade pri Kastelu v bližini Dragonje, proti vzhodu pa do Roča.¹⁷ Vnovič je prišlo do širjenja Slovanov v Istri šele

¹¹ HL IV, 37; M. Kos, K postanku (op. 2); M. Brozzi, Contributo per uno studio sugli stanziamenti longobardi in Friuli, Memorie storiche Forogiuliesi XLIV, 1960/61, 285—293, in Ce fastu? XXXVII, 1961, 16—20; isti, Il ducato longobardo del Friuli, 1976; Enciclopedia monografica del Friuli Venezia Giulia 3/1, La storia e cultura, 1978, 117.

¹² HL V 19; Fr. Kos, Gradivo I, 177 (str. 217) enači Flovius z vasjo Fiume v Furlaniji, ki pa vsekakor ni na poti v smeri Vipavska dolina—Čedad in je zaradi tega izenačevanje negotovo; J. Šašel, Claustra Alpium Iuliarum, str. 43.

¹³ R. Egger, Frühchristliche Kirchenbauten im südl. Norikum, 1916, 101; B. Grafenauer, Ustoličevanje, 473 sl.; isto mnenje je kasneje sprejel tudi G. Moro.

¹⁴ M. Kos, K postanku (op. 2) in zemljevid v prilogi v knjigi Srednjeveška zgodovina Slovencev, 1985.

¹⁵ M. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, Razprave razr. za zgodov. in društ. vede SAZU, I, 1950, 53—82; B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovena (op. 8), 40—46.

¹⁶ Za arheologe prim. D. Svoljšak — T. Knific, Vipavska dolina, Situla 17, 1976, 79—83 (večkrat je trdil podobno tudi J. Šašel); prim. tudi op. 14 in 15.

¹⁷ B. Marušič, Staroslovanske in neke zgodnesrednjeveške najdbe v Istri, AV 6, 1955, 97—133; Langobardski i staroslavski grobovi na Brešču i kod Malih Vrata ispod Buzeta u Istri, Arheološki radovi i rasprave (JAZU) II, 1962, 453—469; Istra u ranom srednjem vijeku, Pula 1960 (nem. prevod 1969).

okrog 800 v okviru frankovske kolonizacije Slovanov v naseljenih predelih, ki jo je vodil duks Ivan. Pri tem naseljevanju centralne Istre je bilo s severa naseljeno področje Buzeta (kjer do danes govorijo skupino notranjskega dialekta slovenskega jezika),¹⁸ z vzhoda pa področje Pazina. Čičarija je bila nato naseljena z Notranjskega in od Buzeta sem. Neposredno okolico Trsta vse do mestnega obzidja so naselili Slovani šele v 12. stoletju, ko je tržaško prebivalstvo opustilo poljedelstvo in se obrnilo k obrti in trgovini. V tem obdobju srednjeveške kolonizacije so se širili Slovani v tistem naseljevanju po zahodni Istri, kjer pričajo krajevna imena majhnih zaselkov o močni slovanski kolonizaciji med starejšimi romanskimi kraji. Meja med prevladovanjem severnega (jezikovno »slovenskega«) in vzhodnega (jezikovno hrvaškega čakavskega) dotoka je bila po Benussijevem mnenju pred velikimi spremembami zaradi poznejše beneške kolonizacije ob reki Mirni, po 15. stoletju pa se je predstavila na Dragonjo. To so sklepi, ki so se pokazali Milku Kosu »o starejši slovanski kolonizaciji v Istri« ob podrobnem študiju tipov vaških naselbin, tipov toponimov, podatkov o dialektih in seveda zlasti pisanih zgodovinskih virov v metodološko najbolj razvidni in dozoreli razpravi, ki jo je napisal s področja srednjeveške slovenske kolonizacijske zgodovine.¹⁹

Takšne so zgodovinske podlage trajnega poteka tiste romansko-slovenske jezikovne meje, ki jo je v celoti prvi opisal Peter Kozler v prilogi k svojemu »zemljevidu slovenske dežele« l. 1852 takole: »Kot mejni steber stoji veličanski Triglav ne dalje od tistih gor, poleg katerih se deželne meje Primorja, Koroškega in Beneškega kraljestva združujejo. Od todi se začne meja slovenskega jezika in pelje po gorah, ki so med roklansko in rezijansko dolino, v videmsko delegacijo na Italijansko, obsega rezijansko dolino (s slovenskimi seli Bela, Rezija, Njiva, Osojan, Lipovec, Korito in Stolbica), pa gre čez hribe do izvira Tera (Torre) in do trga Terčēt (s seli Brezja, na Berdi, Platišče, za Verhom, Kernica, Presnid), na dalje proti izhodu poleg gričev nad kraji Nieme, Ahten, Fojda, Čevdat (Staro Mesto) in čez St. Goro (s slovenskimi seli Špjater, Ronč, Marsin, Terčmun, Dreka, Černiverh, Čenebla, Malina, Laze, Petlak i. v. d.) ter se združi z ilirsko deželno mejo v okraju korminskem. Od tod naprej gre meja v sredi med ravnino in griči pod slovenskima občinama: Mirnik, Medana in Cerovo proti Podgori, prestopi Sočo, objame slovenska sela Zdravšino in Doberdob nad Teržičem in se pri Štivani blizu Divina z morskim obrežjem sprime. Zdaj je kraj morja naravna meja do Perana, izuzemši samo mesta: Terst, Mile, Kopar, Izla (Otok) in Peran. Na tem poti, kakor je tu popisan, sta si slovenski in italijanski (laški) jezik sosed.« Pozneje k temu dodaja še zahodni del slovenske meje na Koroškem v Kanalski dolini: Od Brda v Ziljski dolini »se čez goro podá v Kanalsko dolino prek Potabla in zdaj teče z beneško in koroško deželno mejo, dokler se z mejo Primorja ne združi kjer smo jo začeli.«²⁰

Jezikovna meja, kakršna se je izoblikovala od konca 6. do začetka 8. stoletja, oprta na prirodno podlago meje med ravnino na zahodu in gorsko-hribovskim svetom na vzhodu ter na zgodovinsko podlago organizacije obrambe furlanskih Langobardov ob vzhodnem robu ravnine, seveda ni od vsega začetka delila dveh etnično (jezikovno) izčiščenih področij. Pregled po staroselcih prevzetih vodnih in krajevnih imen kaže, kako so se marsikje Slovenci oprli na to dediščino; vendar, čim bolj proti zahodu, tem več je je. Medtem ko so v notranjosti slovenskega ozemlja ohranile stara imena reke, daljše od 30 kilometrov, so jih ohranile v Posočju in zahodno od njega tudi krajše ter ponekod tudi potoki. Tudi krajevna imena se gostijo: ob Soči nad Solkanom nosijo staroselska imena po pravilu vsi trgi (npr. Kanal, Tolmin, Kobarid, Bovec) in le nekaj vasi, v Brdih in Beneški Sloveniji se zelo zgoste tudi vaška imena takega izvora. Ob morju se je ohranilo tudi pet maščanskih naselbin

¹⁸ P. Ivić, Srpskohrvatska dijalektologija u najnovijem periodu, Književnost i jezik IX, 1962, 15–20; isti, Srpski narod i njegov jezik, 1986, Dijalektiloška karta srpskohrvatskog područja u prilogi.

¹⁹ M. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji (op. 15).

²⁰ P. Kozler, Kratak slovenski zemljopis, Na Duneju 1954, XIX–XXI; prvi natis »konec leta 1852« v letaku »Slovencom« samo »Narodopisa«, XVII–XIV in na posebnem listu grbi dežel.

iz antike, medtem ko so v notranjosti vsa mesta ob spremembi načina življenja propadla v pokrajini, ki je vnovič postala agrarno-živinorejska, vaška. Na preostanke Vlahov pa ne kažejo samo imena, marveč tudi njihov vpliv na nekatere poteze slovenskega kulturnega življenja, npr. pri pokristjanjevanju in nastanku novih središč krščanske organizacije v Karantaniji.²¹ Arheološki sledovi te pomešanosti (npr. staroselska plast grobišča na Pristavi na Bledu in dva novca iz 7. stoletja v Lajhu pri Kranju in na Rifniku [če je datiranje Petra Kosa zanesljivo]²² pa še kaj podobnega) so v primeri z vsem gornjim le borna dokumentacija te precej širše dokumentirane pomešanosti. Seveda je treba k temu poudariti, da se motijo arheologi, ki navedena dva novca razlagajo kot dokaz za organizirano langobardsko navzočnost v zgornjem Posavju do druge polovice 7. stoletja. Za vprašanje politične organizacije so pač pisani viri neprimerno zanesljivejši od arheoloških najdb in Pavel Diakon, čigar družinski spomin je segal nazaj do prve polovice 7. stoletja, je popolnoma jasen glede vprašanja, do kod je segala langobardska oblast v Furlaniji in njenih ozkih robovih.

Pa tudi na zahodni strani meje je tako. Seveda je tam od vsega začetka pomešano večinoma romansko prebivalstvo s plastjo gospodujočih Langobardov. Pozneje so se s srednjeveško kolonizacijo širili tja tudi Slovenci. O tem priča že nekaj arheoloških najdb, še razločneje in širše pa vnovič skupine krajevnih imen, zvezane s srednjeveškimi darovnicami in drugimi viri. Nekaj skupin slovenskih krajev v sami ravnini, ki se pojavljajo postopno v zgodovinskih virih po l. 1000 (okrog 40 v srednjeveških listinah, poleg tega še okrog 30. po filološki analizi o izvoru imen), leži v območju »ogrske ceste«, ob madžarskih napadih v prvi polovici 10. stoletja opustošenega pasu ozemlja, po katerem so prihajali Madžari skozi Furlanijo. Leta 967 je dobil oglejski patriarh to opustošeno ozemlje z nalogo, da poskrbi za njegovo kolonizacijo. Naselil ga je v znatni meri s slovanskimi podložniki s svojih gospodstev na vzhodu in listina iz l. 1001 že kaže prve uspehe te kolonizacije.²³

O različnih tokovih prebivalstva in njihovem socialnem položaju pričajo tudi različna prevzemanja imen: furlanska imena v Kanalski dolini (Trbiž, Naborjet, Pontabelj) so nemški kolonisti prevzemali po slovanski obliki prav tako kot imena različnih mest (Venezia — Pušja ves — Peuscheldorf; Udine — Viden — Weiden; Akvileja — Oglej — Aglay itd.) v Furlanski ravnini; toda imena gradov so v srednjem veku v Furlaniji prav tako v največji meri nemškega izvora kot v slovenskih deželah.

Izčiščevati se začenjajo stvari v močnejši meri, ko se konec srednjega veka in v beneško-habsburški vojni 1508—1516 razčisti vprašanje oblasti nad trajno razdeljeno nekdanjo Furlansko krajino: Za tristo let ustaljena meja med Benetkami in habsburško Goriško je sodelovala pri ustalitvi zahodne slovenske etnične meje med morjem in Alpami. Od Gorice proti morju so bili Slovenci omejeni tudi s to mejo na Brda in na kraški svet, pod Gorico so do Fara segali do Soče, nato pa se slovensko-romanska meja skoraj natančno ujema s potekom vzhodne meje beneške esklave okrog Tržiča. Severozahodno od Brd se je etnična meja oprla v območju čedajskega dela Furlanije na mejo obeh »sodolin« (Le due convalli), nadiške in mjske, ki sta za opravljanje vojaških dolžnosti uživali nekatere posebne pravice. Naprej proti Reziji je odločala pač priroda pokrajine; ob Karnati in Teru loči romansko od slovanskega ozemlja dovolj viden pas sotesk, slovenske vasi pa so povezane v trdnejšo celoto tudi v skrbi za smotrno uporabljanje pašnikov. Obratno pa je tako zaradi značaja oblasti kot zaradi živahnjega prometa po 1420, ko so Benetke prevzele politično dediščino oglejskega patriarha v tem prostoru, zalila hitro napredujoča romanizacija osamljene in od romanskega življa obdane slovenske vasi v ravnini, hitro pa je prodrla tudi v dolini Bele že v 15. stoletju vse do Pontablja, ki ga viri

²¹ B. Grafenauer, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantesischen Raumes, *Alpes Orientales* V, 1969, 55—85 (tudi ostali prispevki v tem zborniku so posvečeni različnim vprašanjem kontinuitete).

²² P. Kos, Klefova novca?, *AV XXXII*, 1981, 584—587.

²³ Fr. Kos, *Gradivo II* 426 (str. 324—325); *III* 1 (str. 1—2).

kot »laškega« že razlikujejo do začetka 17. stoletja od »slovenskega« in nato od »nemškega«. Pogled na zemljevid s podatki številj 1910 ali celo v Schiffrerjevi komunicaciji s podatki 1921 jasno potrjuje ostrišo etnične meje, ki se je izoblikovala tako skozi stoletja.²⁴ Leta 1910 je znašala slovenska večina le v dveh mejnih občinah manj kot 90 %: v Devinu 82 % in v Podgori 87 %. Drugje je bilo povsod Slovencev nad 90 %, večinoma okrog 99 %. Tudi v notranjosti tega prostora so živeli skoraj sami Slovenci (1910 na Notranjskem 56.800 Slovencev brez Italijanov in Furlanov; v slovenskem delu Goriške — brez mesta Gorice — 142.225 Slovencev poleg 915 Italijanov in Furlanov, 1921 v Beneški Sloveniji 28.500 Slovencev poleg 557 Furlanov). Dediščina starega mešanja je bila navzoča seveda v mestih, zlasti v Trstu in Gorici. Trst je bil seveda večinsko italijanski. Ob njegovem hitrem gospodarskem razvoju od srede 18. stoletja naprej, ko se je povečalo njegovo prebivalstvo od 6400 l. 1758 na 226.458 (190.913 prisotnih domačih) prebivalcev l. 1910 pa ni postal le največje mesto na robu slovenskega ozemlja, marveč tudi največja mestna aglomeracija slovenskega prebivalstva (v mestu — brez okoliških vasi — je bilo tedaj 45.717 Slovencev, t. j. 26,76 % domačega prebivalstva; v Ljubljani so 1910 pomenili Slovence sicer 83,3 % prebivalstva mesta, a bilo jih je le 37.818). Pač pa je pomenil ta razvoj ob naraščanju mest naraščajočo nevarnost za slovensko težnjo po združitvi v skupno deželo: na ozemlju, v katerem je gledal Trst svoje najozje zaledje, se je od 1846 do 1910 povečalo število prebivalstva od 517.000 na 945.000, toda delež slovenskega podeželja v njem je upadel od 70 % na 55 %, tako da so mesta z italijansko večino svoj delež pomembno povečala (razmerje je bilo 1846 365.000 : 140.000, 1910 525.000 : 370.000; z vštetim prebivalstvom Reke [1846 12.000, 1910 50.000] bi se razmerje za slovensko podeželje še poslabšalo). Ta nevarnost se je živo izrazila po prvi svetovni vojni, ko je novi položaj za več desetletij premaknil dotlej ustaljene konstante opisanega razvoja.

Družbene in pravne interference kot posledice organizacije politične oblasti nad zahodnim delom slovenskega ozemlja

Do padca langobardske države (in z njo furlanskega dukata) pod frankovsko oblast (774—776) in do frankovske osvojitve bizantinske Istre (788) je pomenilo širjenje Slovanov proti zahodu hkrati rušenje langobardske oziroma bizantinske oblasti in obenem tudi vračanje zavzetih predelov k preprostejšemu življenju podeželske pokrajine brez potrebe po središčih, kakršna so predstavljala antična mesta. S frankovsko oblastjo so se stvari začele delno spreminjati. Pokrajinske meje — vzhodna furlanska in severovzhodna istrska — so se premaknile na črte, ki so živele v spominu romanskih inštitucij (škofije v Trstu) in ljudi, dale pa so se opreti tudi na prirodne danosti. Seveda nova oblast ni pomenila nikakršne hitre »družbene reforme«, marveč se je oprla na stanje, ki ga je našla, in iskala kvečjemu posamezne družbene skupine, na katere se je mogla opirati, dokler ni zgradila s počasnim širjenjem teritorialnih zemljiških gospostev (šele do 11. stoletja so prekrila slovensko zemljo) lastnih podlag oblasti nad osvojenim ozemljem.²⁵ V Italiji so bila opora te oblasti brez dvoma mesta, t. j. v slovenskem podeželskem svetu začetne oblike plemstva, ponekod kosezi; drugod župani kot predstavniki vaške samouprave v »župah«; državni namen organizacije oblasti nad tem podeželskim svetom pa je bila seveda postopna gradnja zemljiških gospostev kot v vseh področjih vzhodnega dela frankovske države.

Ob osvojitvi srednjega Podonavja do Donave je oblast mejnega grofa Furlanske marke segla daleč proti vzhodu: podrejeni so mu bili slovanski knezi na vsem ozem-

²⁴ C. Schiffrer, *Autour de Trieste*, 1946, in v zvezi s tem izdelan zemljevid Carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi, redatta in base ai dati del censimento del 1921, integrati con quelli del 1910 ed altri fonti ufficiali. [F. Zwitter] Données statistiques sur la structure ethnique de la Marche Julienne [s. a. — 1946]; B. Grafenauer, *Enciklopedija Jugoslavije* 7, 1968, s. v. Slovenci, str. 231.

²⁵ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, *Zgodovina agrarnih panog*, II. Družbena razmerja in gibanja (ur. Blaznik — Grafenauer — Vilfan), 1980, posebej 9—42 in 75—148, a tudi drugod.

lju, ki je bilo osvojeno iz Italije, torej tudi Hrvaška, Slovinje med Savo in Dravo in spodnja Panonija do Donave in Rabe. Ob bolgarskem vdoru v frankovski prostor 827 se je pokazala ta ureditev kot zelo nesmotrna. Furlanska krajina s podrejenim ozemljem je bila 828 razdeljena v štiri krajine: Furlanijo, Istro, grofijo ob Savi in Spodnjo Panonijo severno od Drave (Slovinje je bilo tedaj pod bolgarsko oblastjo, Hrvaško pa so podredili neposredno pod oblast Lotarja, kralja v Italiji). Od naštetih štirih krajin so pridružili grofijo ob Savi in Spodnjo Panonijo vzhodnofrankovski vzhodni prefekturi, Istra in Furlanija pa sta ostali pod italiskim delom frankovske države. Ko so po smrti Ludvika Pobožnega leta 843 njegovi trije sinovi razdelili dediščino v tri samostojne države, je ostala meja med italiskim in vzhodnim delom frankovske države nespremenjena, le da je bila *dvignjena v državno mejo*.

Meja med tema dvema deloma frankovske države pa je pomenila v tem času mejo med dvema različnima pravnima oblikama fevdalnega reda: Oblast v Italiji se je hitro oprla — z določeno tradicijo antičnih upravnih oblik — na mestne inštitucije, ki so imele v različnih pogledih pravice pri sodstvu in še v nekaterih pogledih tudi nad širšim mestnim ozemljem v okolici pravega mesta; mest poleg tega ni nihče na novo ustanavljal in niso imela mestnih gospodov, marveč so v marsičem sama določala svoje pravno življenje po svojih samoupravnih organih. To je zoževalo pravice zemljiških gospodov na podeželju, ki je bilo podrejeno mestom. V vzhodno-frankovski državi je bila zemlja praktično razdeljena postopno med velike teritorialne zemljiške gospode. Na ozemlju, kjer so mesta v zgodnjem srednjem veku propadla, se je začela vnovič pot k večji delitvi dela, ki je šele postopno ustvarila pogoje za nov nastanek mest. Ker pa so nastajala z ustanovitvijo po velikih teritorialnih zemljiških gospodih (z deželnoknežjimi pravicami) se tudi po svoji ustanovitvi niso mogla izmuzniti ustanoviteljevi oblasti, ker je poslej kot mestni gospod odločal o stopnji mestnih samoupravnih pravic in oblikah njihovega uresničevanja. Skratka, dva pravna svetova — na večini slovenskega ozemlja izrazito fevdalen z zemljiškim gospostvom in plemstvom kot pglavitnim družbenim nosilcem, v primorju pa s postopno vse občutljivejšo omejitvijo tega sloja po mestih in po mestnem plemstvu kot pomembnim tekmečem za oblast nad podeželjem. Slovensko ozemlje je bilo razdeljeno med ta dva svetova in to stanje je ob oblikovanju slovenskega ljudstva prav gotovo pomenilo resno nevarnost za njegovo drobitev v manjše dele. Spričo tega pomeni pomembno vprašanje slovenskega srednjeveškega razvoja tudi problem, ali se bo prvi ali drugi sistem toliko razširil, da bo bistveno omejil področje svojega tekmeča pri organizaciji oblasti nad slovenskim ljudstvom.

Oblikovanje zemljiškega gospostva, ki je zajelo z delitvijo ozemlja med velike fevdalne gospode večino ozemlja slovenskega Primorja šele v 11. stoletju, je začelo širiti proti zahodu nemški fevdalni red. Značilna darovnica te vrste je leta 1001 poklonila oglejskemu patriarhu polovico vseh hiš in posestev med Sočo, Vipavo, Vrtovinjskim potokom in »alpskimi slemenici« (ali gre za Trnovsko planoto ali za Julijske Alpe?), medtem ko je že 967 patriarh dobil »grad, ki se imenuje Farra, z vsemi pritklinami« od roba Dobrdoške planote na levem bregu Soče do ogrske ceste in vasi Ariis pri Codroipu ob Tagliamentu in je bila ta posest 1001 le potrjena z vsemi dotlej že obnovljenimi vasmi na opustelem območju.²⁶ V 11. stoletju, ko se je Henrik IV. oprl v prvem obdobju boja za investituro 1077 v področju karantansko-furlanskega prehoda v Italijo prav na oglejski patriarhat, je postal patriarh gospod največjih posestev (poleg naštetega še Tolminsko, velik del Beneške Slovenije, prvotni obseg Devinskega gospostva, podeljenega že 1100 v oglejski fevd Devinskim gospodom, pa tudi velika gospostva na Krasu — Senožeče, Prem, Planina — in seveda še globlje v notranjosti slovenskega ozemlja, kar nas pa tu ne zanima). Drugi veliki gospod v tem prostoru je bil od l. 1001 Goriški grof s pridobitvijo druge polovice ozemlja med Vipavo, Sočo in »alpskimi slemenici«; to je izhodišče oblikovanja strnjenege dinastičnega teritorija in poznejšega razvoja tega gospostva s širjenjem na

²⁶ Prim. op. 23; M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, drugi del, 1954, 18—68.

račun patriarhata v poseben dominium (1271) oziroma deželo (Land, 1360), ki se je odcepila od Furlanije. Razvoju Goriških je posvečen poseben referat. Obsežno posest na Krasu (Vipava, Postojna) in v Istri od Milj do blizu Umag²⁷ je dobil istrski mejni grof (v prvi polovici 11. stoletja iz rodbine Šemtebersberških, nato iz rodbine Weimar-Orlamündē, ob izumrtju te dinastije pa so Vipavo in Postojno kot najpomembnejši del dobili Andeški, del istrskih posesti pa je prešel v roke oglejskega patriarha). Izmed samostanskih gospoств naj omenim le gospostvo l. 1119 ustanovljenega Možaca s pomočjo sklenjenega aloda grofa Kacelina, ki ga je daroval že 1084/86 za ta namen oglejskemu patriarhu: zemlja je zajemala vse porečje Bele in pritokov (tudi Rezijo) do koroške deželne meje. Tudi Bovško je prišlo v roke koroških zemljiških gospodov, čeprav razdrobljeno med različne fevdalce in ne kot celota. Na vsem tem ozemlju Slovenskega primorja nastane le eno mesto v 14. stoletju, ustanova Goriških grofov, Gorica; l. 1307 je dobila od mestnega gospoda celo poseben statut, ki se je delno zgledoval po statutih furlanskih mest, ni pa razširjal mestnih pravic na isti način preko mestnega obzidja na škodo mestnega gospoda.

Nemški fevdalni red se je torej v Primorju bistveno razširil in v Istri poznamo celo nekaj obdobj — že v frankovski dobi in še nekajkrat pozneje — ko so si fevdalni upravitelji grofije skušali zagotoviti nad mesti pravice, kakršne so imeli v notranjosti mestni gospodje, pa so prav s tem izzvali v mestih odpor in njihovo povezovanje z Benetkami. Tako se v končnem obdobju 14. in 15. stoletja to prepletanje in izpodrivanje dveh oblik fevdalnega družbenega in pravnega reda nadaljuje — po postopnem propadanju moči oglejskih patriarhov od srede 13. stoletja naprej — v tekmi in tudi bojih med Habsburžani in Benetkami za oblast nad Slovenskim primorjem. Na severu so Habsburžani do 1500/1509 osvojili vse Posočje in je v beneških rokah ostalo le ozemlje Beneške Slovenije. Pač pa se je Istra v tem razvoju razdrobila: mesta z mestnimi teritoriji od Milj do Pule in od Pule do Labina so ostala kot »marka« pod Benetkami in v italiskem tipu fevdalnega reda; Kras od Postojne do Trsta in notranjske Reke je podlegel organizacijskim oblikam zaledja. Med obema deloma Istre — mestnim in fevdalnim — pa se je razvila neka posebna oblika v Pazinski knežiji in na ozemlju tja do Kastava z značilnimi in močnimi oblikami vaške samouprave, ki je s svojimi pravicami v marsičem omejevala pravice zemljiškega gospoda. Tega ne bi poudarjal, če ne bi podobnih stvari — čeprav v drugačnih variantah — poznali tudi v Hrvaškem Primorju in še ponekod v Dalmaciji, z druge strani pa v oblikah vaške samouprave, ki prerašča tudi v širša razmerja, v bankah Beneške Slovenije in do prehoda pod habsburško oblast tudi na Tolminskem, kot nam je znano od odkritij Marije Verbičeve pred približno desetimi leti.²⁷

In prav tu moremo povezati ta vprašanja tudi s poznejšim oblikovanjem slovenske narodne zavesti. Regionalna samouprava dveh dolin Beneške Slovenije pod Benetkami, ki je zajemala vso deželo glede bistveno olajšanih davkov (beneški privilegij za opravljanje stražne in vojaške službe), z druge strani pa približno polovico vasi glede avtonomnega sodstva prve stopnje (landarska banka je bila hkrati prva prizivna stopnja za mjersko; landarska banka je imela pravico razsojati tudi kriminalne pravde, kjer je šlo za smrtno kazen, mjerska samo civilne), spričo pravice vsakega obsojenca do priziva na čedajske sodne oblasti (pri civilnih pravnih) ali na tamošnjega beneškega upravitelja čedajskega avtonomnega področja videnske pokrajine (pri kriminalnih pravnih) pa je bila ta sodna avtonomija seveda le formalna. Podobno avtonomijo so imeli — dokler so bili pod beneško oblastjo (do 1509) — tudi Tolminci: glede volitve županov, glede volilnega sodelovanja pri izbiri novih vikarjev in glede sodstva, ki je bilo po izsledkih dr. Verbičeve v bistvu podobno sodstvu obeh bank Beneške Slovenije. Po prehodu pod habsburško oblast je novi tolminski zakupnik Neuhauser začel hitro krčiti Tolmincem te avtonomne pravice in uveljavljati oblike zemljiškokogospodske organizacije v notranjosti slovenskega ozem-

²⁷ M. Verbič, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, Zgodovinski časopis XXVIII, 1974, 3—44.

lja. Vzporedno z odpravo avtonomnih vaških pravic pri sodstvu, omejitvijo pravic pri volitvi županov in odpravo onih pri izbiri vikarjev je naraščala tudi kmečka obremenitev tako pri navadnih dajatvah kot pri sodnih kaznih. Tolminci so torej brez dvoma prišli pod trši fevdalni režim in pod bistveno okrepljeno oblast zemljiškega gospoda (zato je tudi hitro prišlo do prvega upora zoper graščaka). Benečani so svoje pravice ohranili (čeprav so tudi v Čedadu v začetku 17. stoletja predlagali njihovo bistveno okrnitev zlasti glede sodstva, češ da ustvarjajo te pravice popolno zmedo, vendar je druga beneška vojna te poskuse presekala).²⁸ Toda za Tolmince neugodni gospodarski in socialni razvoj v naslednjih stoletjih jih je vendar v vsem življenju trdno povezal z ostalim slovenskim ljudstvom in v 19. stoletju najdemo Tolminsko kot eno izmed pomembnih oporišč slovenskega narodnega gibanja. Beneške Slovence pa je njihov posebni, čeprav ugodnejši položaj od ostalih Slovencev delil, posebej ko so izgubili svoje pravice prav po propadu Beneške republike, ko so prešli pod habsburško oblast. Tudi v času, ko je bila v jezikovnem (etničnem) pogledu pokrajina povsem čista in enotna, je narodna zavest med njimi nerazvita in se pojavi z bistveno zakasnitvijo; v tem pogledu se začenja pri njih prelom v bistvu šele tedaj, ko se je v Italiji začel naskok na njihov domači slovenski jezik v cerkvi in v domači hiši; poseben pomen pa je imelo v tem pogledu tudi razširjenje partizanskega boja med Beneške Slovence, torej vojna oblika interference življenjskih oblik preko tedanjih meja.²⁹

Pokristjanjevanje in cerkvena organizacija oglejskega patriarhata

Oglejski metropolit (od druge polovice 6. stoletja naprej si je prisvojil naslov »patriarh«) je imel v 5. stoletju pod seboj območja »druge« Raetije, obrežnega in sredozemskega Norika in »prve« Panonije do Donave, poleg tega Savijo, Istri in Venetio, kar se je seveda že v 6. stoletju postopno krčilo s krčenjem oblasti Italije nad alpskimi in panonskimi področji; po pričevanju oglejskih patriarhov samih ob sporu s Salzburgom za oblast nad nekdanjim Norikom (v listini Karla Velikega 811) je trajala patriarhova oblast nad zunajitalskimi predeli patriarhata le do prihoda Langobardov; omejitvev patriarhove oblasti »in finibus gentis Langobardorum« v 8. stoletju potrjujeta v ostalem tudi tako odločba papeža Gregorja III. 723 (v varstvo področja Gradeža v Istri) in prepoved Ratchisovih zakonov 746 pošiljanja koga garkoli zunaj langobardskega ozemlja sine *iussione* regis (tudi »in Avaria« ter »Bagoaria«).³⁰ Začetkov oglejske misijonske akcije med Karantanci, kot so se tedaj imenovali Slovenci ali slovenski predniki, torej zanesljivo ni mogoče ločiti od širjenja frankovske oblasti, ko je Oglej dobil 1.796 misijonsko področje južno od meja Karantanije in v Panoniji južno od Drave; 1.803 in 811 se je po sporu s Salzburgom razširilo oglejsko misijonsko področje do Drave tudi v Karantaniji, vendar je bila odločba uresničena v 9. stoletju proti zahodu le do področja Beljaka, v ozki dolini od Beljaka do Lienza pa šele ob ureditvi cerkvene organizacije v 11. stoletju.³¹ Že te ureditve pomenijo za tiste čase nekoliko nenavadno neskladnost političnih in cerkvenih meja — ne le v izrazito kompromisni razdelitvi Karantanije, marveč tudi po ureditvi vzhodne prefektüre (poznejšega t. im. »Karantanskega kraljestva«), čigar celotni jug je bil podržen pod cerkveno oblast škofa zunaj vzhodnofrankovske države. Prva oglejska misijonska akcija v tem prostoru spada gotovo že v 9. stoletje, čeprav o njej ne vemo skoraj ničesar in je njeno boljše poznanje odvisno brez

²⁸ Relazioni dei rettori Veneti in Terraferma, V. Provveditoriato di Cividale del Friuli, red. A. Tagliaferri, 1976, XV—LXXX, 1—138; B. Grafenauer, La vita economica e il problema dell'autonomia locale della Slavia Veneta nel periodo della Repubblica, Atti del Convegno Venezia e la Terraferma attraverso le Relazioni dei Rettori, 1981, 179—190.

²⁹ Bolje kot zgodovinske razprave kaže na ta dejstva neposredno pričevanje vikarja iz te dežele: A. Cuffolo, Moj dnevnik. La seconda guerra mondiale vista e vissuta nel focolaio della canonica di Lasiz, 1985.

³⁰ Fr. Kös, Gradivo I 251 (str. 245—246); B. Grafenauer, Priključitev Karantanije na zahod, Čas 36, 1942, 30 in 39.

³¹ Erläuterungen zum Historischen Atlas der österr. Alpenländer II/8 Kärnten, 1. Kärnten südlich der Draü, W. Fresacher, 2. izd., 1966.

dvoma le od kakih novih, srečnih, arheoloških najdb, morda kvečjemu še od novih in poglobljenih študijev patrocinijev na oglejskem področju. Vendar nam kaže, primer južne Koroške, kjer madžarski vdori niso zrušili karolinške cerkvene organizacije kot v zgornjem Posavju, da je na oglejskem področju cerkvena organizacija počasnejša in bolj odvisna od lastniških cerkva kot na salzburskem območju severno od Drave.³² Le štiri prafare, (Šmohor, Št. Janž pod Dobračem, Marija na Zilji, morda še podjanski Škocijan) so verjetno v karolinško dobo segajoče oglejske ustanove, vse druge poznejše pražupnijske cerkve pa so se razvile iz lastniških cerkva velikih fevdalcev (tudi npr. Rožek in Kapla na Dravi za Rož, Dobrla vas in Šmihel pri Pliberku za večino Podjune, enako sv. Pankracij nad Starim trgom za Slovenjgraško kotliño). Pogodbe med Oglejem z ene strani ter Brixenom za Bled (1067) in freisingo škofijo (1074) za Loko o tamošnjih desetinah³³ kažejo, da spada ureditelj pravih oglejski cerkvi podrejenih pražupnij — in nato organizacija arhidiakonátov šele v konec 11. in začetek 12. stoletja. Slovensko ozemlje pod Oglejem je bilo razdeljeno med sedem arhidiakonátov, jedro Notranjske je spadalo pod tržaško škofijo, zaledje Kopra pod koprsko. Cerkevna organizacija skoraj vsega današnjega slovenskega ozemlja je bila torej neposredno urejena iz romanskega sosodstva ali iz obrobni mest z romansko večino prebivalstva. Dejstvo je gotovo pomembno, čeprav je s tem položajem in z nekdanjim zmotnim mnenjem, da smo Slovenci izgubili večino svojega ozemlja v Alpah v nemško korist že v karolinški dobi zaradi tedanjih političnih in vojaških neuspehov, zvezani mit o prvenstvenem pomenu Ogleja za širjenje krščanstva med Slovenci (npr. Grudén) seveda neutemeljen. Vsekakor pa je to stanje zahtevalo od oglejskega patriarha tudi skrb za slovensčine sposobno duhovščino. Zaostajanje za farno organizacijo na ozemlju severno od Drave pa se kaže še nekaj časa v velikosti pražupnij: južno od Drave so znatno večje, kar priča še nekaj časa o močnejšem misijonskem značaju tukajšnje pražupnijske organizacije; nekaj primerov iz tega začetnega časa: vsa Kanalska dolina je spadala pod prafaro v Žabnicah, ozemlje od Radovljice do Dovjega (do 14. stoletja celo do Rateč) in do Bohinjskega jezera pod župnijo Rodine—Radovljica, vsa Tolminska pod faro v Tolminu, župnija Marija na Zilji je merila 20 km zračne črte od Ziljice do Beljaka: in do 14. stoletja le malo manj od Beljaka do Rateč in Kranjske gore; župnija Dobrla vas je bila dolga 31 in široka 11 km itd. Šele oblikovanje vikarijato (npr. na Tolminskem štirih) pa tudi posameznih novih manjših župnij (neredko iz lastniških cerkva) je zgostilo cerkveno organizacijo. Tudi v tem se najbrže kažejo posebne težave cerkvene organizacije, ki je prihajala iz drugačnega sveta in je postajala učinkovitejša šele vzporedno s spreminjanjem lastnega značaja (Ogleja v velikega zemljiškega gospoda in deželnega kneza v slovenskih deželah). Poseben pomen prav časa po koncu madžarskih vpadov za oglejsko organizacijo in njegove vplive na slovenskih tleh kaže tudi razvoj patrocinijev: cerkve s patroni, katerih češčenje je prihajalo k nam iz zahodne Evrope in Italije (oziroma preko Italije), so nastajale pri nas zlasti od konca 11. do začetka 13. stoletja, pri čemer so značilni italijanski svetniki najpogostejši od srede 12. stoletja naprej. Šele od 13. stoletja naprej pa do okrog 1500. so se najmočnejše uveljavljali svetniki, značilni za Bavarsko in za Porenje (tudi v zvezi s smerjo romanj v tem času).³⁴

Čeprav pomenijo novi samostani od 12. stoletja naprej na slovenskih tleh,³⁵ ustanovljeni večinoma od matičnih samostanov na severu, nekako interferirajo oglejskih vplivov z vplivi od drugod (ne le iz nemškega, marveč tudi iz francoskega prostora), ostaja oglejski vpliv prevladujoč vse do zloma patriarhove posvetne moči in samostojnosti. Odkar je bil patriarh s sedežem v Vidnu beneški podložnik, sku-

³² Prim. Fresacherjevo delo (op. 31) z 2. (Ost- und Mittelkärnten nördlich der Drau, 1958) in 3. delom (Oberkärnten nördlich der Drau, 1959) iste publikacije; Geschichte Salzburgs, Stadt und Land 1/2, ed. H. Dopsch, 1983, 983—1001.

³³ Fr. Kos, Gradiivo III 227 (str. 139—140), 284 (str. 174—175).

³⁴ E. Klebel, Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens, III. Filialen und Patrozinien, Carinthia I 117, 1927, 81—144.

³⁵ Zbornik: Redovništvo na Slovenskem: benediktinci, kartuzijani, cistercijani, Ljubljana 1984.

šajo Habsburžani svoje dežele osvoboditi njegovega vpliva (to je bil tudi namen ustanovitve ljubljanske škofije 1461/63, čeprav je le delno uspel). Poslej se je oglejski vpliv v slovenskem področju patriarhata uveljavil močnejše le še dvakrat: najprej z vizitacijami konec 15. stoletja v težkih časih turških vpadov in cerkvenega razkroja vsaj v organizacijskem pogledu (toliko težjega zaradi vernosti ljudstva, značilno povečane zaradi negotovih in težkih razmer), in drugič še v prvem obdobju protireformacije z vizitacijami v 80-ih in 90-ih letih 16. stoletja, pri čemer je patriarh sodeloval tudi že pri prvi fazi prave protireformacije v Beljaku l. 1593.³⁶

Nato pa so se razmere hitro obrnile. Leta 1628 je — hkrati z zaključnimi koraki protireformacije — Ferdinand II. prepovedal svoji duhovščini stike s patriarhom, patriarhove vizitacije na svojih tleh in obiskovanje patriarhovitih sinod po duhovščini svojih dežel. Čeprav je bila protireformacija začetek najmočnejšega italijanskega kulturnega vpliva v slovenskih deželah glede umetnosti, jezuitskega šolstva in siceršnjih kulturnih vplivov (tudi glede jezika med meščanstvom), nosilec teh vplivov ni bil več patriarhat. Pot deželnega cerkvenstva za zavarovanje pred vplivi iz tujine se je končala 1751 z razdelitvijo patriarhata med goriško in vidensko nadškofijo.

Ob vsem tem zgodovinskem razvoju pa se vendarle kaže v zgodovinoписju še neko pomembno vprašanje. Že dolgo se pojavlja vprašanje, kako da se je ustalila slovensko-nemška narodnostna meja zelo blizu nekdanje meje med področji oglejskega patriarhata in salzburške nadškofije; zahodno od Beljaka nekoliko južneje od te, vzhodno pa do nemško-ogrske državne meje na severnem obrobju Dravske doline. Pojav je registriralo že prejšnje zgodovinoписje (Hanzič, Linhart), toda tudi po začetkih slovenskega znanstvenega zgodovinoписja so povezovali ta zgodovinski rezultat s podporo germanizacije s strani Salzburga in z drugačnim ravnanjem Ogleja, npr. Simon Rutar in Franc Kos 1892, pozneje tudi Josip Graden (DiS 1902) in Luschin v. Ebengreuth (1921);³⁷ pogosteje se seveda vidijo takšna mnenja v poljudnem zgodovinskem pisanju in publicistiki. Sergij Vilfan je po pravici presodil (1974), da na nobeni strani v srednjem veku ne moremo računati na namerno težnjo za germanizacijo ali proti njej.³⁸ Gre pač za posebnosti, ki jih je treba razložiti drugače — nemara tudi prav z vplivi razlik fevdalnega pravnega reda. Dejstvo je pač, da Romani v nobenem obdobju niso silili na slovenska tla kot agrarni kolonisti (celo med obema vojnoma jih italijanska fašistična oblast ni mogla dobiti za ta namen). Očitno ni bilo pogojev za to kolonizacijsko gibanje, drugače kot za pritisk kmečkega življa pri koloniziranju Vzhodnih Alp po posvetnih in cerkvenih gospodih, ki so pri gospodarskem dviganju redko naseljenih gospodstev dovajali kmete s svojih starih gospodstev na nemških tleh, kadar jim je primanjkovalo domačih kolonistov v večji bližini. Salzburški nadškof je bil le eden med njimi. Najbrže pa res ni bilo nepomembno, da so se na jugu vrhovi posvetne in cerkvene zemljiškogospodstev oblasti jezikovno pogosto razlikovali, medtem ko so na severu pripadali isti jezikovni skupini; temu sicer gotovo ne smemo pripisovati posebne zgodovinske teže, povsem zanemariti pa tega dejstva tudi ni mogoče. Pač pa je Vilfan postavil vprašanje, ali ni oboje — cerkvena meja kot tudi poznejša jezikovna meja — izraz globljih in preprostejših vsakdanjih povezav v prometu, kakršna se (po pričevanjih, ki segajo že v 14. stoletje) kažejo v Dravi kot meji med tržiščem severne kamene soli iz Ausseeja (nekdanje salzburške posesti) ter med morskjo soljo iz solin v severni Istri in pri Trstu. Takšne prometne zveze pa so seveda mogle pospeševati in meje te vrste do neke mere omejevat tudi

³⁶ Za vizitacije na slovenskem ozemlju prim. J. Gruden, Cerkevne razmere med Slovenci v petnajstem stoletju, 1908, 72 do 84, in Doneski k zgodovini protestantstva na Slovenskem, IMK XVII, 1907, 1—15, 54—65, 121—140; za dogodke v Beljaku I. Koller-Neumann, Die Gegenreformation in Villach, Neues aus Alt-Villach 13, 1976.

³⁷ S. Rutar in Fr. Kos sta to mnenje izrazila v razpravah v Ljubljanskem zvonu, ki stojita na začetku slovenskega zgodovinoписja (1882); J. Gruden vendarle dve desetletji pozneje, Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja, Dom in svet XV, 1902, 19—23, 96—101, 148—154, 218—222, 289—294; A. Luschin v. Ebengreuth, Die Zerreiβung der Steiermark, 1921, 11—12.

³⁸ S. Vilfan, Die deutsche Kolonisation nördlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen, v Vorträge und Forschungen XVIII: Die deutsche Ost siedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, 1974, 567—604, posebej 582—584.

kolonizacijske tokove. Prav menjavanje žita za sol v primorskih mestih je pač ena izmed zgodnjih oblik povezovanja slovenskega prostora (do Drave!) v gospodarskem pogledu.

Gospodarsko preseganje meje

S tem smo se dotaknili že vprašanja gospodarskega preseganja meje v obliki meščanske in kmečke trgovine, ki jo moremo slediti že od 13. oziroma 14. stoletja naprej. Tem vprašanjem so posvečena štiri posebna predavanja in se jim morem skoraj popolnoma izogniti. Vredno je opozoriti le na dve strani tega razvoja. Kmečka trgovina na dolge razdalje, ki je bila po Gestrinovih dognanjih obrnjena v veliki meri proti zahodu in po njegovi sodbi po obsegu ni bila manjša od meščanske, je velikemu delu kmečkega prebivalstva prinesla spoznanje, do kod se je mogoče sporazumevati z lastnim jezikom in od kod dalje je treba znati še drugega. Za kmečko trgovanje z nemškimi deželami na severu imamo o tem pojavu (tudi o učenju nemškega jezika po »slovenskih tovarnikih« — Windische Säumer) ohranjena pismena pričevanja; nobenega vzroka ni, da bi razmere na zahodu presojali drugače. To je torej neke vrste spoznavanje obsega prostora domačega, slovenskega jezika. Spoznanje pa je zvezano prav z dejstvom, da trgovanje jezikovno mejo presega.

Drugo dejstvo je zvezano s posebnim pomenom Trsta za njegovo bližnje zaledje, odkar se v 18. stoletju začneja razvijati v poglavitno pristanišče habsburških dežel, vključeno v gospodarski načrt njihove urejenosti. Že priprave na ta razvoj z gradnjo »komercialnih cest« na nov način povežejo ves slovenski prostor; pravno izenačenje vprašanj, ki jih zastavljajo nove oblike trgovine in denarništva, prav tako simbolizira to povezovanje, kot odprava notranjih carinskih in mitniških meja. Skratka, tržaški razvoj je bil — zlasti do izgradnje železnic, ki so za slovensko zaledje stvari nekoliko spremenile in bistveno zmanjšale tudi podeželski zaslužek od naraščanja tržaške trgovine in druge gospodarske dejavnosti — eden izmed poglavitnih povezovalcev vsega slovenskega prostora. Gotovo je bilo to, eno izmed pomembnih dejstev pri dozorevanju slovenskega naroda sredi 19. stoletja.

Preseganje meje v kulturnem razvoju

V to področje spada seveda že širjenje krščanstva na današnjem slovenskem ozemlju in njegova organizacija, saj je oboje pomenilo pridruževanje tedanji evropski kulturi. Etnična meja v teh pogledih — niti pri knjižnem jeziku in širjenju knjig in znanja, še manj pri širjenju umetnostnih pobud — ne pomeni nikakršne meje, pri knjigi vsaj dotlej, dokler se ne uveljavlja ljudski jezik za potrebe višjega kulturnega življenja, v visoki književnosti in zlasti v znanosti, ki je jezikovno najdlje ostajala mednarodna. Prehajanje slovensko-romanske meje v kulturnem pogledu se izraža vse močneje zlasti od humanizma in renesanse, bodisi po študentih, bodisi po sestavi knjižnic na naših tleh, kot se kaže v sestavi inkunabul in različnih knjižnic, popisanih v zapuščinskih aktih po graščinah in župniščih. Šele v 18. stoletju se ta smer močneje zapre v korist bistveno okrepljenim nemškim vplivom s severa. V umetnosti je drugače. Tu ostane pri močnih vplivih tudi iz Italije ne le pri različnih vrstah likovne umetnosti, ki jim je namenjen poseben referat, marveč tudi pri gledališču, ki ga v slovenskih mestih pogosto obiskujejo italijanske igralske družine.

Razvoj domačega središča pomeni v 19. stoletju tudi v teh pogledih trganje starih vezi, kot je za to obdobje in prvo polovico našega stoletja nasploh značilno zaostrovanje in dviganje pomena meja. Prav v zadnjih desetletjih se pri slovenskih mejah stvar obrača. Koncept skupnega slovenskega kulturnega prostora je z ene strani simbol za preseganje državnih meja, ki dele slovensko etnično ozemlje, z druge strani pa pomeni nujno preseganje etničnih meja v marsikateri potezi kulturnega in gospodarskega življenja, kajti brez tega je tudi preseganje državnih meja nemogoče.

Zusammenfassung

SLOWENISCH-ROMANISCHE GRENZE — SCHEIDUNGS — UND VERBINDUNGSLINIE

Bogo Grafenauer

Die Zusammenfassung einiger wesentlichen Charakteristiken der Geschichte und der geschichtlichen Rolle der slowenisch-romanischen Grenze durch 14 Jahrhunderte war als Einführung in die diesbezügliche Arbeit der XXIII. Tagung der slowenischen Historiker in Tolmin (1.—3. Okt. 1986) gedacht; denselben Fragen, nach nämlich auch eine Reihe von spezialisierten Beiträgen gewidmet. Mehrere Fragen sind deshalb in diesem Beitrag nur angeschnitten oder in der Form kurzer grundlegenden Thesen angezeigt. Das Wesentliche ist geteilt in mehrere Problemkreise:

1. Zuerst wird die Entstehung der slowenisch-romanischen Grenze in Verbindung mit der fortschreitenden Ansiedlung der Slawen (Slowenen) gezeigt (bis zur Ostgrenze der friulanischen Ebene vom 6. bis zum 8. Jhd., in der Ebene im 10. Jhd., in Istrien vom 6. bis zum 12. Jhd.) wobei auch die Interferenzen angeschnitten werden (Römerreste und ihre Einflüsse bei der slowenischen Geschichte, slowenische Kolonisationsströmungen im romanischen Gebiet und in den Städten), was mit den bedeutendsten Resultaten dieser slowenisch-romanischen Begegnung im 19. und 20. Jhd. beschlossen wird, (ethnische bzw. sprachliche Strukturen nach den amtlichen Zählungen seit 1846 bis 1910).

2. Im zweiten Teil der Abhandlung wird die Begegnung von zwei verschiedenen Typen der Feudalgesellschaft (des italischen und des fränkisch-deutschen) untersucht. Ihre Grenze durchschneidet das slowenische Gebiet im 9. Jahrhundert (nach 843) annähernd an der Stelle der Save—Soča Wasserscheide, während der mittelalterlichen Entwicklung wurde aber ziemlich weit nach Westen (durch die Zerschlagung der ehemaligen Mark Istrien in drei Teile, wovon nur der venetianische im Rahmen der rein italienischen Einflüsse verblieb; im Norden wurde diese Scheidungslinie an die Görz-Friaulgrenze nach Westen verschoben). Im Anschluß wurde auch die Bedeutung dieser Entwicklung für die Bildung des slowenischen Volksbewusstseins bis ins 20. Jhd. erörtert.

3. Am weitesten reichten die Einflüsse aus dem romanischen Gebiet in slowenische im Anschluß an die Ausbreitung des Christentums und der Ausbildung der kirchlichen Organisation, wo im ganzen slowenischen Gebiet südlich der Drau seit ca. 800 Aquileia mit ihren Patriarchen das entscheidende Mittelpunkt war; erst seit der Gegenreformation wurden diese Einflüsse durch die Einwirkungen der staatskirchlichen Konzeptionen stark behindert und begrenzt. In Verbindung mit den kirchlichen Fragen wird auch die mehrmals aufgestellte Frage angeschnitten, welche Momente wurden entscheidend, daß die slowenisch-deutsche ethnische Grenze heute so nahe der fast tausendjährigen Grenze der aquileischen und salzburgischen Kirchenprovinzen verläuft.

Im 4. und 5. Abschnitt werden nur kurz die wirtschaftlichen und kulturellen Einflüsse und die Grenze überschreitende Begegnungen angezeigt; sie wurden von verschiedenen anderen Referenten später sehr umfangreich behandelt.

Zusammenfassung

DIE TOLMINER GEGEND

Hinko Ursič

Der Verfasser stellte den Teilnehmern der Tagung in Form eines kurzen Abrisses den Charakter dieser Landschaft dar. Er hob deren tektonische Lage zwischen den Julischen Alpen und dem Dinara—Gebirge hervor, deren Offenheit in Richtung Süden und gliederte sie in drei Einheiten auf: die von Kobarid, von Most na Soči und im engeren Sinne die von Tolmin.